

RECENSIE

Het land dat nooit was

Een tegenfeitelijke
geschiedenis van België

Koen AERTS, Maarten VAN GINDERACHTER,
Antoon VRINTS (red.), *Het land dat nooit was*.
Een tegenfeitelijke geschiedenis van België,
Amsterdam: De Bezige Bij, 2014, 352 pp.,
ISBN: 978 90 854 2544 1

Het woord ‘tegenfeitelijk’ bekt niet zo goed in het Nederlands, de term zelf is een letterlijke vertaling van het begrip *counterfactual history*, een soort geschiedschrijving die hoe dan ook meer ingang heeft gevonden in de Angelsaksische wereld. Niet dat het daarom ook bij Engelstalige collega’s minder omstreden zou zijn. In hun inleiding verwijzen de editors van het boek trouwens naar deze controverse. Het is niet moeilijk om virulente veroordelingen op het spoor te komen van deze vorm van geschiedschrijving, die een loopje neemt met het strikte feitelijke verloop van de geschiedenis en de vraag ‘*what if?*’, ‘wat als?’ stelt – op zich al een vorm van grensoverschrijdend gedrag in de ogen van velen die nog een zekere positivistische orthodoxie aanhangen. Waarop dan de aanname volgt van een ander verloop van de geschiedenis zoals we die kennen. Een van de meest eloquente en invloedrijke critici van het concept van de tegenfeitelijke geschiedenis is zonder twijfel Cambridge-historicus Richard Evans. Deze bij collega’s en een breed publiek bekende expert van de geschiedenis van het interbellum in Duitsland, van de opkomst van de nazipartij en van de opgang en ondergang van de nazistaat (zijn belangrijkste wapenfeit is de grootse *Third Reich Trilogy*, gepubliceerd tussen 2003 en 2008), heeft het recent echt op zijn heupen gekregen van het veelvuldig gespeculeer in de zin van ‘wat als Engeland niet aan de Eerste Wereldoorlog had deelgenomen?’. Het resultaat van al deze in de meeste gevallen ook zeer begrijpelijke ergernissen, is het recente boek *Altered pasts: counterfactuals in history* (Little, Brown, 2014) en een opiniestuk in *The Guardian* van 13 maart 2014 waarvan de conclusie dan ook zonder appel luidt: ‘*In the effort to understand, counterfactuals aren’t any use at all.*’

Het hier voorgestelde boek moet er ons toe aanzetten een vraagteken te plaatsen bij een dergelijk virulent en genadeloos afwijzen van de ‘tegenfeitelijke geschiedenis’. Akkoord, veel tegenfeitelijke geschiedenis handelt over militaire

geschiedenis. En vragen stellen en proberen oplossen in de zin van 'wat zou er gebeurd kunnen zijn als maarschalk Emmanuel de Grouchy op die voor de Fransen en voor Napoleon in de eerste plaats vermaledijde 18e juni 1815 zijn leger op tijd bij dat van Napoleon had gevoegd ...' loopt gemakkelijk vast op algemeenheden en gemeenplaatsen die erop neerkomen dat we dan misschien wel Frans waren gebleven, de Belgische staat er niet was gekomen en al wat men zich daarbij kan voorstellen. Geen BHV, geen eindeloze staatshervormingen, geen ... Maar leert dit alles ons iets bij over wat 'echt' is gebeurd? Bitter weinig me dunkt, eigenlijk niets. Een tweede bezwaar dat Evans aanhaalt weegt zwaarder door: tegenfeitelijke geschiedenis maakt de dag van vandaag meer kans omdat we nu eenmaal in een postmodern tijdsgewricht leven waarin de idee van vooruitgang in het algemeen zwaar onder druk staat, onzekerheid en twijfel regeren, lineaire opvattingen over het verloop van de geschiedenis worden ontkend en de scheidingslijn tussen feiten en fictie steeds meer vervaagt. We herkennen dat uiteraard wel, ook uit de eigen mediawereld: 'Fictie binnen

historische krijtlijnen' zoals de makers van een recente televisiereeks over koning Albert II hun poging om fictie en historische werkelijkheid te combineren hebben omschreven. In een ander boek, *In Defence of History* (1999), heeft Evans deze kritiek heel nadrukkelijk ontwikkeld.

De inzet van dit debat verdient een grondige overweging. In hun inleiding op *Het land dat nooit was* gaan Aerts, Van Ginderachter en Vrints uiteraard ook hierop in: een echt waardevolle tegenfeitelijke geschiedschrijving laat niet elke interpretatie toe en beperkt de speelruimte waarop de feiten kunnen uitgerold worden. Dus geen postmoderne spelerei zonder grenzen. Binnen de echte grenzen van de plausibiliteit – wat als een andere lezing van het verleden wordt voorgesteld, moet aanvaard blijven en redelijk – of van wat Max Weber ooit als de causale adequaatheid heeft omschreven, worden aldus voor een aantal sleutelmomenten uit de Belgische geschiedenis scenario's ontwikkeld

die aangeven hoe het anders had kunnen lopen, en hoe we af moeten van de gedachte dat de geschiedenis zoals we die kennen en die zich hoe dan ook heeft voorgedaan, evident en onvermijdelijk is/was.

In sterke mate komt dit neer op wat historici altijd al hebben gedaan: bij het zoeken naar causale verbanden tussen feiten verschillende hypothesen formuleren en dan, in een ultieme toets met de feiten – ‘*Ces méchants faits qui détruisent les plus belles théories*’ om Marc Bloch en zijn apologie nog maar eens aan te halen –, die hypothesen te laten vallen die dergelijke toets met ‘*wie es gewesen ist*’ niet doorstaan. Het is een beetje zoals met de Bourgeois Gentilhomme van Molière die zich van zodra hij poëzielessen krijgt, realiseert dat hij al zijn hele leven proza praat: deze oefening in tegenfeitelijke geschiedenis herinnert eraan dat verschillende interpretaties en mogelijke verbanden afwegen hoe dan ook tot de essentiële taken van de historicus behoort. Tenminste als hij/zij zijn/haar vak op een wetenschappelijke wijze wil beoefenen, met andere woorden: zich niet wil beperken tot beschrijven, maar ook de stap naar het verklaren zetten. Alleen wordt hier nog een belangrijke stap verder gezet: door het gedetailleerd overwegen van een mogelijke tegenfeitelijke invalshoek, door met andere woorden weloverwogen te kiezen voor een ander verloop van de geschiedenis, en het injecteren van een afwijkend feit in het verloop der dingen, wordt een ander verhaal opgebouwd dat aangeeft hoe anders het allemaal wel had kunnen zijn. In de ‘wat als’-scenario’s die in dit boek worden ontwikkeld gaat het effectief telkens om een ‘niet-feit’ dat op een welbepaald punt afwijkt van de gekende geschiedschrijving. Deze feiten worden in het verhaal geïnjecteerd wanneer zich een kantelmoment in de geschiedenis voordoet. Op zich een afdoend en welkom antidotum tegen elke vorm van teleologische geschiedschrijving, met andere woorden: geschiedschrijving die zich richt op de afloop van de feiten, omdat de historicus nu eenmaal de toekomst van het verleden kent.

Omdat de auteurs van *Het land dat nooit was* beroepshistorici zijn en dus ook een verantwoordelijkheid delen voor de morele en intellectuele integriteit van hun vakgebied, is elk hoofdstuk tweeledig opgebouwd, uit respect voor de lezer. Na een tegenfeitelijk relaas van de feiten, dat de lezer meer dan eens op het verkeerde been zet, maar ook veel intellectueel plezier verschaft, volgt een tweede luik waarin duidelijk wordt gemaakt waar het tegenfeitelijke van het feitelijke wordt onderscheiden, waar met andere woorden wordt aangegeven waar de ingreep zich situeert. En vermits deze tegenfeitelijke lezingen worden gepresenteerd door vakgenoten die elk met betrekking tot het door hen behandelde thema zeer beslagen op het ijs komen, is de kans op echte ontsparingen bij voorbaat zo goed als ingedijkt. Meer zelfs: de lezer krijgt een blik in de interne keuken van de historicus en kan mee afwegen waar van het traditionele recept wordt afgeweken. Aan hem/haar om het uiteindelijke gerecht op de eigen merites te beoordelen.

Waarover gaat het concreet? Het begint uiteraard bij het begin van België, 1830. Tom Verschaffel laat koning **Willem I** op 25 augustus 1830 in de Brusselse Muntschouwburg vermoord worden, met als uitloper de afscheiding van het Noorden van wat België wordt. Die laatste staat zal verdergaan als een constitutionele monarchie met de kroonprins Willem II (die door de oprichting van een nieuwe staat nu op zijn beurt Willem I wordt), terwijl het Noorden na een opstand tegen de kroonprins onder zijn

broer Frederik een op Pruisen geörienteerde Oubrigkeitsstaat wordt ... Slecht nieuws dus voor nostalgici van de Groot-Nederlandse gedachte, die misschien gehoopt hadden op een klassieker plot dat de scheiding onmogelijk zou hebben gemaakt.

Hilde Greefs heeft het daarna over hoe de Schelde in 1839 toch werd afgesloten, hoe het Belgisch parlement – in tegenstelling tot de realiteit – besliste om de aan Nederland verschuldigde Scheldetol niet terug te betalen aan de schippers en om dus te kiezen voor protectionisme in plaats van vrijhandel. Resultaat: de Antwerpse haven kwijnt geleidelijk aan weg, pas in 1863 wordt moeizaam een akkoord met Nederland afgesloten (in realiteit is dat het moment waarop de Scheldetol in één keer werd afgekocht). Oostende wordt van de weerslag een tijdlang de eerste haven, maar na de voor Antwerpen verloren decennia verschrompelen én Antwerpen én Oostende tot twee provinciale haventjes, ver weg van de maritieme wereldtop. Dit is bijna klassieke tegenfeitelijke geschiedenis, met de economische geschiedenis als backbone, net als in de klassieke studie van Robert Fogel over de invloed van de spoorweg op de groei van de Amerikaanse economie, gepubliceerd in 1964, midden in de hoogdagen van de structurele aanpak in de economische geschiedenis.

Een tegenfeitelijke geschiedenis van België moet uiteraard ook het thema aansnijden dat tot een van de meest kenmerkende eigenschappen van België is uitgegroeid: de totaal losgeslagen, anarchistische ruimtelijke ordening. In *Het moment Anspach*, het hoofdstuk vernoemd naar de liberale burgemeester van Brussel, die in 1879 op de relatief jonge leeftijd van 49 is overleden, laten Ilya van Damme en planoloog Thomas Vanoutrive **Anspach** doorleven tot in 1909. Zodoende krijgt hij alle tijd om een heel andere politiek van stadsvernieuwing door te drukken. Hier wordt met andere woorden het thema van een ander omgaan met de ruimte en de stedelijkheid aangesneden. Het levert vol-

gende op zijn minst bevreemdend klinkende zin op in de inleidende paragraaf: 'Niet toevallig bleek onlangs dat maar liefst twee Belgische steden, Brussel en Charleroi, in de top tien opduiken van de Europese index van "duurzame en creatieve steden", achter Barcelona en Berlijn, maar voor Bilbao, Helsinki, Amsterdam en voor alle duidelijkheid, ook Parijs.'

Tegenfeitelijke geschiedenis kan ook aanleiding zijn om hypothesen te formuleren die op hun beurt nieuw onderzoek genereren. Gita Deneckere wijdt haar hoofdstuk over 'hoe de liberalen de Schoolstrijd wonnen dankzij een schandaal van kindermisbruik in de kerk', aan de aan het einde van de 19e eeuw heftig woedende Schoolstrijd. Vertrekpunt was de vraag hoe de Belgische samenleving zou zijn geëvolueerd als de Katholieke Partij in 1884 niet de macht had overgenomen van de liberale regering-Orban-Van Humbeeck en de liberalen dus verder de onderwijspolitiek hadden kunnen domineren. En dat voor dertig jaar, de termijn waarbinnen homogene katholieke kabinetten het land effectief hebben bestuurd, met alle mogelijke gevolgen van dien. Dat alles naar analogie met de in Frankrijk door Jules Ferry gevoerde politiek van laïcisering. Als *counterfactual* feit werd geopteerd voor een groot pedofilieschandaal dat de publieke opinie kon beroeren, zoals de zaak rond bisschop Vangheluwe in 2010. Een schandaal dat de kerk en het hele katholieke establishment dusdanig in diskrediet zou bren-

gen dat het een antiklerikale politiek mogelijk maakte. In de marge van het afwegen van die mogelijkheid, is de auteur een echt schandaal op het spoor gekomen: een zedenzaak in een school van de orde van de Broeders van de Goede Werken, gesticht door Stefaan Modest Glorieux, in Ronse in 1881. Een zaak die niet alleen aanleiding was voor strafrechtelijke interventies voor de rechtbanken in Oudenaarde en Gent, maar die ook in Rome tot nog niet helemaal uitgeklaarde complicaties en interventies heeft geleid. En die de deur naar nieuw onderzoek heeft opengezet, in de woorden van de auteur: ‘Gefundenes Fressen voor een politieke thriller gebaseerd op waargebeurde historische feiten. Of hoe feiten de fictie overtreffen.’

Een tegenfeitelijke geschiedenis van België moet, uiteraard, ook het merkwaardige koloniale avontuur van ons land aansnijden. Petra Vervust introduceert als tegenfeitelijk element dat **Leopold II** mislukte in zijn poging om meester te worden van Congo, waarvan het uitgestrekte gebied verdeeld werd tussen de twee echte koloniale grootmachten, Frankrijk en Engeland, of tussen Brazza en Rhodes om de persoonlijke belanghebbenden bij naam te noemen. Voor de Congolezen, zo luidt de ontvasterende conclusie evenwel, zou dit amper een verschil hebben gemaakt – voor de Belgische koning en zijn land lag dit uiteraard anders. Als men in uitbuiting en terreur leeft, maakt het uiteindelijk relatief weinig uit wie de misdaad begaat.

Maarten Van Ginderachter laat in zijn tegenfeitelijke analyse van de arbeidersrevolte van 1893 – in werkelijkheid de beweging aangevoerd door de BWP voor het afdwingen van het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen – **Edward Anseele** tijdens schermutselingen op de Gentse Vrijdagmarkt op 18 april letterlijk sneuvelen voor de goede zaak. De man krijgt daardoor een dergelijke heldenstatus dat hij nog in 2005 vrij moeiteloos tot Grootste Belg wordt verkozen! Belangrijker gevolgen zijn er evenwel voor het hele land: een onweerstaanbaar electoraal aanzuigefect ten voordele van de socialistische partij, de abdicatie van Leopold II, en de totstandkoming van een eerste socialistisch-liberale regering in 1912, het kabinet-Vandervelde-Hymans. Verder in de context daarvan de ontminning van de communautaire spanningen, die na de Eerste Wereldoorlog uitmondde in een verdere marginalisering van de collaborerende activistische kringen, en dit alles tegen de achtergrond van een veralgemeende en evidente tweetaligheid. Een van de ogenschijnlijk minder opvallende consequenties, en ook hier ligt een nuttige voedingsbodem voor verder onderzoek, is dat in werkelijkheid de grondwetsherziening van 1893 een van de wortels is van de communautaire spanningen in België.

In hun hoofdstuk stellen Toon Vrints en ULB-historicus Benoît Majérus voor om de Britse instemming met het openstellen van de continentale blokkade tijdens de Eerste Wereld-

oorlog, en dus met het toelaten van massale voedselsteun aan de Belgische bevolking door de activiteiten van de Commission for Relief in Belgium, te veranderen in een stevig Brits njet. In werkelijkheid heeft het ook heel weinig gescheeld of dit was een feit geweest. Gevolg: de sociale tegenstellingen werden tot een climax gedreven, met bijzonder nefaste effecten op de naoorlogse periode en het ondermijnen van de pacificatie die de echte akkoorden van Loppem mogelijk maakte, zeker op het sociaal-economische terrein. Ook hier leidt het doordenken van een en ander tot een comparatief interessante denkoefening aangaande de bevoorrading van een veel talrijker bevolking zonder hulp van buitenaf tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Koen Aerts en Bruno De Wever pakken uit met een tegenfeitelijk relaas waarvan de titel alleen al een hoog Suske en Wiske-gehalte vertoont: *De collaborerende Coburger*. Het gaat uiteraard

over **Leopold III** en zijn intens geflirt met het gedachtegoed van de Nieuwe Orde, waarin hij gevolgd wordt door een deel van het Belgische establishment dat een tijdlang een Coburg-kabinet onder de directe leiding van de koning steunde. Voor één jaar tenminste, tot de echte machthebber, Hitler, het voor bekeken hield en in juli 1941 opnieuw tot de militaire bezetting van België besloot. Leopold III staat ook centraal in het hoofdstuk van Nico Wouters over hoe de Koningskwestie tot de installatie van een republiek België leidde. De poging van Leopold

III om in 1945 een buitenparlementaire regering op te richten, had in deze tegenfeitelijke lezing van wat in de nadagen van de bevrijding gebeurde succes kunnen hebben, indien slechts één persoon, Walter Ganshof van der Meersch, positief had gereageerd op het voorstel om een dergelijke regering te vormen. Op zich de aanleiding voor een snelle escalatie van de feiten

met als uitkomst de installatie van een republiek, met socialist **Camille Huysmans** als eerste president. De gevolgen zijn niet minder: de angel wordt verwijderd uit de communautaire splijtzwan die de Belgische politiek nog decennia zou domineren, met een zijdelings effect dat direct voor het historisch bedrijf een nawerking heeft, namelijk een vlugge toegang voor historici tot de archieven van de repressie. Dat zorgt er dan voor dat een fundamenteel ander publiek debat rond die kwestie kan worden gevoerd dan dat wat in werkelijkheid heeft plaatsgevonden. Deze hele tegenfeitelijke geschiedenis leert niet enkel dat het verschijnsel België van bij de aanvang niet noodzakelijk tot een onvermijdelijke desintegratie was veroordeeld, maar al evenzeer dat het bestaan van twee publieke opinies – en afgeleid daarvan twee democratieën – ook al niet noodzakelijk, laat staan niet te vermijden, was geweest. De slotzin van dit hoofdstuk vat eigenlijk het hele boek samen: ‘Ik wil alleen tegenfeitelijk aantonen dat er maar weinig “natuurlijke” processen zijn met een onontkoombaar eindpunt. Er zijn

vooral bewuste politiek-ideologische keuzes, die als “logisch” natuurlijk of onvermijdelijk voorgesteld worden.’

In een laatste hoofdstuk gaan Tim Soens en Christophe Verbruggen de historisch-ecologische toer op. In hun tegenfeitelijk relaas houden de Zeeuwse dijken stand in 1953, maar zijn het – wie zal het nog verbazen – de Vlaamse dijken die het begeven. Het ‘lelijkste land ter wereld’, naar de bekende uitspraak van Renaat Braem, zou er in dit tegenfeitelijk relaas fundamenteel anders hebben uitgezien met minder bebouwing en minder verkaveling. Er zitten zelfs wat aangename kantjes aan vast: een vluggere en vermoedelijk rationelere oplossing voor het mobiliteitsprobleem rond Antwerpen; het sluiten van de noordelijke ring rond de stad wordt in dit scenario immers al in de jaren 1980 gerealiseerd. Rampen zoals die van 1953 lenen zich immers bij uitstek tot een tegenfeitelijke behandeling, zo betogen de beide auteurs: ze treden per definitie onverwachts op en zijn een katalysator voor wat daarna komt.

Dit bondige overzicht van de in dit boek aangesneden hoofdstukken uit de Belgische geschiedenis sinds 1830 maken duidelijk dat het uitdaagt en veel potentieel nieuwe inzichten oplevert en vooral aanzet om nog beter inzicht te krijgen in wat echt is gebeurd. In die zin is het een meer dan geslaagde oefening, en dat in weerwil van wat criticasters van de methode à la Evans vooropstellen. Of wat goedmenende, positivistisch ingestelde collega’s, die als de traditionele kanunniken met pleinvrees zweren bij het al even traditionele bronnenfetisjisme, vrezen: het is geen sprong in het ongewisse of een duik in het moeras van postmodern gezwans. Als een tegenfeitelijke geschiedenis wordt beoefend door uitmuntende kenners van de behandelde topics, zoals hier het geval is, met eerbied voor de lezer die in de verantwoording een blik wordt gegund in de keuken en in de kookpotten van de historicus, is de tegenfeitelijke geschiedenis een zegen voor het vak.

Deze bijdrage is geïnspireerd op een toespraak gehouden op de boekpresentatie in De Studio in Antwerpen op 20 oktober 2014.

Marc BOONE,
gewoon hoogleraar Geschiedenis, UGent